

DEN PROTESTANTISKE DØDEN

De levende og de døde

Forholdet mellom de levende og de døde er et viktig kulturelt felt i ethvert samfunn. I det norske samfunnet har dette feltet vært preget av protestantisk tradisjon, og er det i stor grad fortsatt. Hovedtrekkene ved den protestantiske reguleringen av feltet kan føres tilbake til 1500-tallet, til reformasjonstiden. Og det kanskje viktigste kjennetegnet ved reformasjonens endringer var *avgrensning* og *reduksjon* i forhold til de spillereglene som hadde styrt relasjonen mellom levende og døde i senmiddelalderen.

I senmiddelalderen var feltet preget av en *gjensidig* relasjon, der både de levende og de døde hadde klare roller. De fleste døde befant seg ifølge kirkens lære i skjærsilden, der de gjennomgikk en renselse for "tilgivelige synder" (*peccata venialia*) før de kunne tas opp til himmelen.¹ Pinslene i skjærsilden kunne imidlertid mildnes og reduseres gjennom innsats fra de gjenlevende, – først og fremst gjennom prestenes sjelemesser for den avdøde. Slike sjelemesser kunne man enten betale for mens man ennå var i live, eller gjenlevende kunne kjøpe dem til fordel for en avdød slektning.² Denne religiøse praksisen påvirket ikke bare senmiddelalderens teologi og fromhet, men også kirkekunsten og kirkearkitekturen. Mange steder ble kirkerommet ombygget og tilpasset til en intensivt bruk av sjelemesser.

Men det var ikke bare de gjenlevende som kunne hjelpe de døde. De avdøde var også til hjelp for de gjenlevende. Slike tjenester var det især helgenene som kunne yte; de som var tatt rett opp til himmelen uten å måtte gå veien om skjærsildens ekstra renselse. De kunne i kraft av sine ekstra fortjenester som hellige gå i forbønn for de levende hos Kristus, også her i den hensikt å mildne straffene for "tilgivelige synder" i skjærsilden. De som ikke hadde midler til å betale prestene for sjelemesser, hadde alltid tilgang til bønn og påkallelse til de hellige.

Hele dette feltet for gjensidig forhandling mellom de levende og de døde – basert på en ganske kompleks fordeling av roller og funksjoner både blant de levende (prester, lekfolk, rike, fattige) og blant de døde (helgener, døde med "tilgivelige synder", døde med "dødssynder") – ble demontert med reformasjonen.³ Den gjensidige relasjonen mellom levende og døde ble erstattet av en *ensidig* relasjon, der de døde fortsatt gjennom sitt eksempel kunne framstå som forbilder for de levende, men der muligheten for de gjenlevende til å påvirke de dødes skjebne med tanke på frelse eller fortapelse var tatt bort.⁴

Den reformatoriske teologien gikk til angrep på forestillingen om skjærsilden og på hele tenkningen om et utjevningsregnskap mellom levende og døde basert på idéer om ulike typer synd. Konsekvensen var at hele det kulturelle feltet som regulerte forholdet mellom levende og døde ble sterkt *begrenset* og radikalt *konsentrert*. Forsatt var det også i protestantisk kultur – slik

---

¹ De færreste døde med uoppgjorte "dødssynder" (*peccata mortalia*), slik at de kom rett til helvete. Likeledes var det også de færreste som kom rett til himmelen uten uoppgjorte "tilgivelige synder". Om skjærsilden, sml. Jacques Le Goff: *La naissance du Purgatoire*, Paris 1981 og Andreas Merkt: *Das Fegefeuer. Entstehung und Funktion einer Idée*. Darmstadt 2005.

² Tankegangen bak sjelemessene var at enhver messe representerte en ublodig gjentakelse av Kristi offer, og at messen dermed også – i likhet med Kristi død – sikret en ekstra gevinst i regnskapet mellom synd og nåde. Denne gevinsten kunne konverteres til salgsvare, og kunne komme hvem som helst til gode bare man betalte. Svært mange formuer ble i senmiddelalderen testamentert til kirken til betaling for sjelemesser for den avdøde.

³ Sml. Gilje og Rasmussen, Norsk idéhistorie bind 2, Oslo 2002, s. 183–202 (Kapitlet "Reformasjonen av døden"). Se også: Bruce Gordon and Peter Marshall: *The Place of the Dead. Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge 2000, og Craig Kolkofofsky: *The Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany, 1450–1700*, London & New York 2000.

⁴ Sml. Susan Karant Nunn: "Gedanken, Herz und Sinn" *Die Unterdrückung der religiösen Emotionen*, i: Bernhard Jussen u. Craig Koslofsky: *Kulturelle Reformation. Sinnformationen im Umbruch 1400–1600* (= Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 145), Göttingen 1999, s. 87–90.

det hadde vært i senmiddelalderen – viktig å gjennomgå den rette forberedelse til det å dø.⁵ Men etter at en person var død, var kontakten til de levende brutt. Da var alt opp til Gud, og mennesker hadde ingen mulighet for påvirkning, intet rom for forhandling på vegne av eller til fordel for den avdøde.

Denne radikale endringen på det teologiske feltet ledsages på 1500- og 1600-tallet av en rekke endringer innen det videre kulturelle feltet som regulerte relasjonen mellom levende og døde. Et sentralt fokus blir iscenesettelsen av døden og den døde gjennom begravelse og gravminne. Begravelsen preges i protestantisk sammenheng ikke lenger av dødsmissen, som både i senmiddelalderen og i konfesjonell katolisisme framsto som del av forhandlingskulturen mellom den avdøde og de gjenlevende. I stedet skal den avdødes liv og salige død så vidt mulig framstilles som et eksempel, til inspirasjon og oppbyggelse for de gjenlevende.

Især to virkemidler tas i bruk for å få dette tydeligst mulig fram: *epitafiet* og *likprekenen*. Epitafiet er et oppreist gravminne som oftest inneholder både bilde og tekst. Det er en type monument som var særlig hyppig i bruk i protestantisk kultur i tidlig nytid, og framsto uten tvil som et egnet medium for formidling av den protestantiske holdningen til døden og de døde. Man kommuniserte ikke lenger med den døde, men reiste et minnesmerke over vedkommende. Og dette minnesmerket skulle bare i begrenset grad formidle individuelle trekk ved den døde. Viktigere var det – ved hjelp av ulike estetiske virkemidler – å skrive den døde inn i en hellig historie, en hellig rolle. Likprekenen supplerte gravminnet og hadde en tilsvarende retorisk funksjon.

Den tidlige protestantiske kulturen for en ny type omgang med døden og de døde satte seg ikke igjennom uten motstand og strid, og den framstår dermed heller ikke alltid som entydig og konsekvent. På mange måter kunne den – med sitt konsekvente nei til enhver mulighet for kontakt med de avdøde – fortone seg som ganske brutal, og den protestantiske praksis er ikke alltid like konsekvent i iscenesettelsen av det nye.

Overordnet problemstilling

Hovedfokus for prosjektet er å utforske det kompliserte religiøse og kulturelle spenningsfeltet mellom gammelt og nytt i omgangen med døden og de døde, – med utgangspunkt i norsk og dansk kildemateriale fra 1500- og 1600-tallet, med vekt på en tverrfaglig tilnærming, og med vekt på en europeisk kontekstualisering. Kildematerialet består i hovedsak av to grupper. 1) Epitafier og andre gravminner, 2) Likprekener, salmer og liturgi. Den europeiske konteksten utgjøres i første rekke av lutherdommens hjemland, Tyskland. Egenarten ved ”det protestantiske” undersøkes hele tiden i relasjon til ”det katolske”, både slik det framstår gjennom felles senmiddelalderske tradisjoner og slik det framstår i konfesjonell versjon fra midt på 1500-tallet.

Kildegrupper og utdypete problemstillinger

1. Epitafier og gravminner

I en rekke norske kirker og også på flere norske museer er det overlevert et betydelig antall epitafier, og alt i alt utgjør de et lite utforsket kildemateriale.⁶ Det norske epitafiematerialet har

⁵ Se f. eks. Reinis, Austra: *Reforming the Art of Dying. The Ars Moriendi in the German Reformation*, St. Andrews Studies in Reformation History, Aldershot 2007 og Tarald Rasmussen: *Hell disarmed? The Function of Hell in Reformation Spirituality*, i: *Numen* (56) 2009, s366–384.

⁶ Gjennom Fortidsminneforeningens registreringer og det arbeid som har vært nedlagt i verket Norges Kirker er det etablert en viss oversikt over det norske epitafiematerialet. Riksantikvarens Topografiske arkiv samt dokumentasjon i ulike museers samlinger representerer også bidrag til kartlegging. Et viktig hjelpemiddel for nærmere registrering av relevant materiale er også den såkalte Kirkebyggdatabasen etablert av KA (Kirkelig arbeidsgiver og interesseorganisasjon). Denne databasen ble relansert i april 2009, med spesialrådgiver Max Ingar Mørk som hovedansvarlig). Prosjektet vil få tilgang til denne databasen for å dra nytte av den og kanskje også for å bidra til videreutvikling av den når det gjelder registrering av epitafier.. – Epitafiematerialet er til en viss grad behandlet kunsthistorisk, se for eksempel Sigrid Christie: *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800*, bd. 1-2, Oslo 1973 og *Våre gravminner under klassisismen*, Oslo 1954. En nylig avlagt masteroppgave i kunsthistorie ved Universitetet i

knappt nok vært brukt som empiri i analyser av en videre kulturell og religiøs kontekst. Karakteristisk nok er epitafiene kategorisert som verdslig kunst.⁷ Selv om de åpenbart har forbindelser til fremveksten av et rent verdslig portrettmaleri, er deres kontekst og bruk religiøs og klart knyttet til iscenesettelsen av døden i det protestantiske Norge på 1500- og 1600-tall. Epitafiene utgjør dermed en substansiell og iøynefallende del av den protestantiske dødens materielle kultur.

Samtidig forholder de norske epitafiene seg både til sin katolske fortid og sin europeiske samtid. Det er tydelig at personfremstillingen på de tidlige epitafiene overtar den billedspråklige retorikk fra senmiddelalderlige donator-portretter. I de senere epitafene, der de bibelske scenene trer i bakgrunnen eller fortreges helt, er portrettene under sterk påvirkning av det nederlandske maleri i perioden. Samtidig er påvirkningen fra italiensk renessanse tydelig. Dermed kan det se ut til at de estetiske valg som tas i den visuelle iscenesettelsen av den protestantiske døden ikke er avhengige av konfesjonsgrenser. Samtidig er det aktuelt å undersøke hvorvidt epitafiekulturen i Norge også bærer preg av den fornyelsen av sjangeren som skjedde i de lutherske kjerneområdene, blant annet gjennom Lucas Cranach.⁸ Det overordnede mål for undersøkelsen av epitafiene er å kaste lys over deres plass og funksjon, religiøst, sosialt og estetisk, i det lutherske kirkerommet på 1500- og 1600-tallet, med hovedvekt på norsk materiale. Det er sentralt for tolkningen av disse kildene å se bilde og tekst i nær sammenheng, og samtidig å legge vekt på funksjon i forhold til den overordnede rammen om endrede relasjoner mellom de levende og de døde.

Paradoksalt nok kan epitafiene både betraktes som en videreføring av sider ved senmiddelalderisk helgenkult og som et tydelig brudd med denne. Idet reformasjonen avskaffet sjelemessene og de helliges forbønn, opphørte den daglige omgangen med de døde i kirkene. Men minnebildene etter øvrighetspersonene ble igjen og tiltok kraftig i betydning, og i flere kirker ble de plassert der helgenbildene tidligere hadde hatt sin plass. Det kan se ut til at de avbildede øvrighetspersonene arvet helgenenes roller som forbilder (*exempla virtutis*). Hvordan iscenesettes de nye forbildene i de lutherske epitafiene? Hvilken rolle spiller bibelske personer som nye rollemodeller som preger framstillingen, og hvilken plass får individuelle trekk ved den avdøde? Innebærer det nye synet på døden at det verdslige ettermålet får en annen samfunnsmessig betydning? – En oppfølging av disse problemene bør skje innenfor rammen av en bredere tolkning av utvalgte kirkeroms organisering og ikonografi.

Inngående kjennskap både til senmiddelalderisk og til luthersk religionstolkning er en nødvendig kontekst for en adekvat forståelse av epitafiene.⁹ Det er viktig å undersøke hvordan og i hvilken grad den protestantiske omgangen med døden og de døde fikk gjennomslag i de tidlige lutherske gravminnene. Det er dessuten nødvendig å se nærmere på de sosiale forskjellene mellom fyrster¹⁰, adel og borgere, – og disse forskjellenes betydning for utforming både av begravelse og gravminner: Hvordan framstår samspillet mellom sosiale og religiøse koder i

---

Bergen gjennomgår vestlandske epitafier, se Gjertrud Eide: *Ære, pryd og hukommelse. En empirisk undersøkelse av epitafier fra Vestlandet fra reformasjonen til sent 1600-tall*, Universitetet i Bergen 2006. For Danmarks del, sml. Annette Maag: *Dyden, døden og drifterne. Billedanalyse over de maledede epitafier i danske købstadskirker*, København 1983. For svensk materiale er den mest omfattende undersøkelsen Gillgren, Peter. *Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden*, Ars Suetica 17, Uppsala 1995.

⁷ Sigrid Christie, i Knut Berg (utg.): *Norges Kunsthistorie*, bd. 3, s.23.

⁸ Se Doreen Zerbe: *Memorialkunst im Wandel. Die Ausbildung eines lutherischen Typus des Grab- und Gedächtnismals im 16. Jahrhundert*, i: Carola Jäggi und Jörn Staecker (Hg.): *Archäologie der Reformation. Studien zu den Auswirkungen des Konfessionswechsels auf die materielle Kultur* (= Arbeiten zur Kirchengeschichte, Bd. 104), Berlin & New York 2007, s. 117–163.

⁹ Et viktig kirkehistorisk bidrag er i denne sammenhengen Berndt Hamms studie *Normierte Erinnerung. Jenseits- und Diesseitsorientierungen in der Memoria des 14. bis 16. Jahrhunderts*, i: "Jahrbuch für biblische Theologie" 22 (2007), s. 197–251.

¹⁰ Et helt nytt og viktig bidrag til tolkningen av gravminner etter lutherske fyrster i den aktuelle perioden er Oliver Meys: *Memoria und Bekenntnis. Die Grabdenkmäler evangelischer Landsherren im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation im Zeitalter des Konfessionalisierung*, Regensburg 2009.

omgangen med døden og de døde? Og: Hvordan framstår samspillet mellom kjønn og religion i materialet? Mange av epitafiene er satt opp til minne om kvinner, og retorikken her er annerledes enn retorikken i epitafier til minne om menn.

Oppfølging i prosjektet

Utforskningen av epitafiesjangeren vil utgjøre et tyngdepunkt i prosjektet. Fra kunsthistorisk side skal postdoktor *Kristin Bliksrud Aavitsland* gjennom prosjektperioden ha en halv prosjektfinansiert stilling som forsker og arbeide med den visuelle iscenesettelsen av døden i tidlig lutherdom. Aavitsland har i sitt doktorarbeid undersøkt dødens og dødsbevissthetens bilder i middelalderens europeiske kultur, spesielt den moralsk-didaktiske billedgenren *contemptus mundi*, og påpekt hvordan denne genren lever videre i renessansens og barokkens emblematiske bilder som sirkulerte i Europa tilsynelatende uavhengig av konfesjonsgrenser. Hennes forskningsmessige forankring i middelalderens religiøse kultur tilfører prosjektet en viktig og meget relevant kompetanse. Sml. vedlagte CV. I prosjektet vil hun primært undersøke det norske epitafiematerialet, med særlig vekt på områder omkring sentrene Oslo/Christiania og Bergen, der også kartleggingen av materialet er mest komplett.

Den europeiske konteksten vil fra kunsthistorisk side først og fremst bli ivaretatt av Dr. habil. *Kerstin Merkel*, en av Tysklands fremste yngre forskere på dette området for tiden. Kerstin Merkel har nylig publisert sitt habilitasjonsskrift om gravminnene etter kardinal Albrecht av Brandenburg, Luthers katolske overordnede.¹¹ Hun har publisert en rekke bidrag rett inn i det aktuelle feltet, og arbeider nå med et prosjekt om "Grabdenkmäler als Quelle für Emotionsforschung". Merkel har sagt seg villig til å delta i prosjektet, både på konferanser og med skriftlige bidrag. En annen sentral tysk deltaker i prosjektet er professor i middelalderarkeologi *Jörn Staecker* ved universitetet i Tübingen. Han var medutgiver av det store konferansebindet *Archäologie der Reformation* (se anm. 8), og har selv gjort et omfattende arbeid med å undersøke gravminner på Gotland i tidlig nytid. Etter at han i 2008 tiltrådte sin nye stilling i Tübingen, fortsetter han å arbeide med tidlig nytids gravminner fra det tysk område.

Også fra Danmark vil prosjektet trekke veksler på to forskere med høy spesialistkompetanse på forskningsfeltet. Redaktør *Birgitte Bøggild Johannsen* ved Damarks Nationalmuseum er ekspert på dansk begravelsekultur, især i senmiddelalder og renessanse, og er medutgiver av bokverket "Danmarks Kirker" med særlig ansvar for inventar og gravminner. Dessuten vil også stipendiat *Martin Wangsgaard Jürgensen* fra "Center for Studiet af Kulturarven fra Middelalderens Ritualer" ved Københavns universitet, delta i arbeidet med å utforske epitafiene. Han har bakgrunn fra kunsthistorie og arkeologi, og arbeider med et prosjekt om rom og inventar i lutherske kirker etter reformasjonen. Han har også publisert flere viktige arbeider på området (sml. CV + note 23).

Utforskningen av epitafiene som uttrykk for protestantisk omgang med døden og de døde vil fra kirkehistorisk side også bli bearbeidet av *prosjektleder*. Han har publisert arbeider direkte knyttet til epitafietradisjonen, og befatter seg nå særlig med tysk materiale fra lutherske kjerneområder i Sachsen.¹² Materialet fra Sachsen hadde i flere henseender en prototypisk funksjon i forhold til hele det lutherske området. Samtidig er det på en mer nærgående måte enn det skandinaviske materialet preget av konflikten og utvekslingen med en katolsk omverden.

---

¹¹ Kerstin Merkel: *Jenseitssicherung. Kardinal Albrecht von Brandenburg und seine Grabdenkmäler*. Regensburg 2004. Sml. også hennes nylig publiserte bidrag *Das bewährte Bewahren – Bischof Gabriel von Eyb, Loy Hering und die Grabdenkmäler im Eichstätter Dom*, i: Andreas Tacke (utg.): "Kunst und Konfession. Katholische Auftragswerke im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517–1562", Regensburg 2008, s. 172–190.

¹² Særlig vekt legges på dokumentasjon og utforskning av epitafier og gravminner i noen utvalgte sachsiske byer: Freiberg, Zwickau, Meissen og Pirna.

2. Likprekener, salmer og liturgi

Likprekener er også en sjanger som utfolder seg rikt på sent 1500-tall og på 1600-tallet.¹³ Mens epitafiene gjerne var mer bilde enn tekst, og med tekster som ofte var rene bibelhenvisninger eller korte minnesentenser, gir gravtalene anledning til å utfolde en fortelling om den døde. Er det også her mulig å snakke om en funksjonell parallellitet til helgentradisjonen, på en slik måte at gravtalene – i oppfølging av helgenlegendene – trår til med den narrative utfoldelsen som trengs for å få en avdød til å kunne fungere som et forbilde i praksis? For å kunne gå et slikt spørsmål nærmere etter, vil det være ønskelig å etablere kildegrupper der man i noen tilfeller har bevart epitafium og likpreken etter samme person. Slikt felles kildebelegg fins for enkelte tyske og danske epitafier, og foreløpige undersøkelser tyder på at det også vil være mulig å etablere slike felles kildegrupper i det norske materialet. Når likprekenen skal sees i historisk kontekst, er det dessuten viktig å undersøke den i forhold til det lutherske begravelseritualet, som også i seg selv er en viktig gjenstand for studium i denne sammenhengen.

Salmene er en sentral litterær sjanger for utfoldelse av luthersk religiøsitet. Og det er en sjanger i rask vekst helt fra 1500-tallet. Salmebøkene fra 1500- og 1600-tallet var for det meste danske, men på 1600-tallet kjenner vi også flere norske salmediktere. Døden er et viktig tema i salmeoverleveringen, og det ligger nær også å bruke salmene som en viktig kildegruppe til utforskning av den protestantiske holdningen til døden.

Mens epitafiene og likpreknene først og fremst er kilder som vitner om hvordan man forholdt seg til de avdøde, er salmene kilder som går mer direkte på selve døden og forholdet mellom døden og livet. I sin bok *Master of Death*¹⁴ argumenterer kunsthistorikeren Michael Camille for at døden i middelalderens tenkemåte er en større og sterkere kraft enn livet. Er dette tilfelle også i den protestantiske omgangen med døden slik vi finner den i salmene? Og videre: i hvilken utstrekning speiler og bekrefter salmeoverleveringen fra denne perioden de grunnleggende religiøse og teologiske endringene i den reformatoriske omgangen med døden som ble framhevet i innledningen? Er det også trekk som peker i annen retning; i retning av kontinuitet til en middelaldersk tradisjon? Det siste spørsmålet er nærliggende å føye til ut fra den allmenne erkjennelsen av at folkets religiøsitet ofte er preget av en bemerkelsesverdig kontinuitet også i perioder der teologi og institusjonell religiøsitet endrer seg dramatisk.¹⁵

Oppfølging i prosjektet

Innen rammen av prosjektet vil professor i kulturhistorie, *Arne Bugge Amundsen* (UiO) arbeide med de protestantiske dødsritualene slik de særlig avspeiles i skjæringspunktet mellom likprekentradisjonen og begravelserliturgien, et forskningsfelt der han tidligere har publisert flere arbeider (sml. CV). Han vil her gå inn på den iscenesatte, idealiserte handlingsrekkefølge som etableres om man setter likpreknenes biografi-sjanger sammen med begravelserliturgiens anvisninger for "en kristelig jordeferd".

Fra kirkehistorisk side vil også *prosjektleder* arbeide med variasjoner innen det protestantiske synet på døden: med konfesjonelle forskjeller mellom luthersk og reformert syn på døden, og i forlengelsen av dette med reformert påvirkning i Norge i perioden før og etter 1600. Reformert protestantisme har en mer rasjonell og anti-estetisk profil enn luthersk protestantisme, og et viktig spørsmål vil være om slike tendenser også lar seg spore i teologiske tekster om døden

---

¹³ *Katalog der Leichenpredigten und sonstiger Trauerschriften im Thüringischen Staatsarchiv Altenburg*, Bearb. v. Rudolf Lenz, Eva-Maria Dickhaut, Jael Dörfer u. a. Marburger Personalschriften-Forschungen Bd.43 Geschichte 14, Frankfurt/M. 2007 er det nyeste bindet i en omfattende edisjonsserie under arbeid i Tyskland. I tilknytning til edisjonen utgis det også løpende bidrag til utforskning av liktalesjangeren. Se ellers Winkler, E. (1967). *Die Leichenpredigt im deutschen Luthertum bis Spener*, (Forschungen zur Geschichte und Lehre des Protestantismus B. 34 R. 10). München: Kaiser.

¹⁴ Yale U.P. 1996

¹⁵ Et interessant eksempel er mystikkens tradisjon, som utgjør en tydelig religiøs kontinuitet gjennom reformasjonen trass i teologisk og institusjonelt brudd.

og de døde i denne perioden. I en videre komparativ kontekst vil det også være aktuelt å undersøke hvor vidt en sjanger som likprekenen i første halvdel av 1600-tallet er preget av konfesjonell differensiering, eller om den like mye speiler en funksjonell parallellitet på tvers av konfesjonelle forskjeller.¹⁶

Relevant materiale fra dansk-norsk liturgi og salmetradisjon vil bli nærmere behandlet av lektor *Sven Rune Havsteen* ved ”Center for Studiet af Kulturarven fra Middelalderens Ritualer”, Københavns Universitet, som har salmer fra denne perioden som et av sine spesialområder. Havsteen vil også arbeide med musikkens betydning for iscenesettelsen av den lutherske begravelsen.

Den internasjonale komparative rammen innen denne delen av prosjektet vil først og fremst bli ivaretatt gjennom samarbeid med en av Tysklands fremste eksperter på fromhethistorie i senmiddelalder og tidlig nytid: professor *Berndt Hamm* i Erlangen. Fromhetskitteratur knyttet til døden og dødsforberedelse har vært et av hans prioriterte forskningsområder gjennom lengre tid¹⁷, og han vil delta i nettverksgruppen med sin fagkompetanse.

Et annet komparativt blikk på det dansk-norske materialet vil bringes inn gjennom to svenske forskere: dr. *Stina Fallberg-Sundmark*, som disputerte i mai 2008 på en avhandling om dødsforberedelse i svensk tradisjon fra senmiddelalder til tidlig nytid.¹⁸ Hun vil være medlem av nettverksgruppen. Det samme vil postdoktor *Otfried Czaika* ved Kungliga Biblioteket i Stockholm være. Han har arbeidet inngående med svenske likprekentradisjoner i tidlig nytid.¹⁹

Prosjektleder veileder også fire stipendiater som alle arbeider med avhandlinger i perioden senmiddelalder/tidlig nytid relatert til prosjektets temaområde. Især gjelder det Sivert Angel og Jon Flæten. Stipendiatene vil bidra til å danne et større norsk forskningsmiljø rundt prosjektet, og de vil samtidig kunne nyte godt av prosjektets tverrfaglige arbeidsmåte i sin egen forskning.

Prosjektfinansiert *postdoktor* knyttes fortrinnsvis til den videre utforskningen av kildegruppen likprekener/liturgi/salmer, og rekrutteres fra et av fagfeltene kirkehistorie/kulturhistorie/litteraturvitenskap. Det er målsettingen at postdoktoren især skal arbeide med norsk (og dansk) materiale fra sent 1500- og tidlig 1600-tall, der behovet for videre forskning er meget stort.

Tverrfaglig tilnærming

Et vesentlig anliggende i prosjektet er det å etablere en type tverrfaglighet i utforskningen av problemstillingen som det sammensatte kildematerialet i høyeste grad utfordrer til, men som forskningens organisering ofte ikke har lagt opp til. Av stor betydning er det i denne sammenhengen at tradisjonelle tekstlige kilder blir supplert ikke bare med ikonografiske studier av bilder, men også med studier av gjenstandskultur knyttet til døden og de døde på 1500- og 1600-tallet. I de senere årene har dette blitt trukket inn som en viktig dimensjon i religionsstudiet: Man har undersøkt hvordan de materielle aspektene ved religiøs handling eller hvordan en kombinasjon av autoritative tekster, kollektive handlinger og fysiske objekter er med på dels å overføre religiøse mønstre og tradisjoner, dels å skape og vedlikeholde ulike former for sosial og

---

¹⁶ Asche, M. & Schindling, A. (Hrsg.): *Dänemark, Norwegen und Schweden im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Nördische Königreiche und Konfession 1500 bis 1660*. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 62). Münster 2003. Aschendorff.

¹⁷ Sml. For eksempel *Luthers Anleitung zum seligen Sterben vor dem Hintergrund der spätmittelalterlichen Ars moriendi*, i: ”Jahrbuch für biblische Theologie” 19 (2004), s. 311–362.

¹⁸ *Sjukbesök och dödsberedelse: Sockenbudet i svensk medeltida och reformatorisk tradition* (= Bibliotheca theologiae practicae bd. 84, Uppsala 2008.

¹⁹ Sml. senest hans *Die Anfänge der gedruckten Leichenpredigt im schwedischen Reich* i: Wolfgang Sommer (red.) „Kommunikationsstrukturen im europäischen Luthertum der Frühen Neuzeit“ (Die Lutherische Kirche - Geschichte und Gestalten - Band 23). Gütersloh 2005.

kulturell erindring. Flere har også i denne sammenheng trukket inn den kroppslige erfaring som viktig kulturell dimensjon i religiøs og rituell praksis.²⁰

Denne forskningen kan i norsk sammenheng for eksempel forankres i en etnologisk og kulturvitenskapelig fagtradisjon, der studiet av ”materieell kultur” fokuserer på forholdet mellom menneskelige mål og resultater og materielle objekters intensjonalitet. Gjenstandsmaterialet blir innenfor en slik forskningshorisont en representasjon med mange lag av tegn og fortolkninger, der en historisk dimensjon både er nødvendig og egentlig innebygd i selve forskningsgrepet.²¹ Anvendt på religiøs kultur kan slike perspektiver kaste nytt lys over kristendommens ”materielle kultur”,²² og bidra til at tradisjonelt kildemateriale belyses på nye måter: Tekst, gjenstander og handlingsformer belyser hverandre gjensidig.

Videre teoretiske perspektiver knyttet til europeisk kontekstualisering

En fruktbar undersøkelse av det skisserte norske materialet kan ikke skje uten en fortløpende bearbeiding av den europeiske rammen det norske materialet hører til innenfor. I denne sammenhengen er det god grunn til å prioritere den protestantiske konteksten, som i praksis først og fremst vil si den danske og den tyske. Det danske materialet utgjør ofte en uadskillelig nærkontekst for det norske materialet i denne perioden. I bredere europeisk sammenheng er den tyske tolkningsrammen viktigst, og vil bli trukket målbevisst inn både med tanke på komparasjon og med tanke på utforskning av historiske avhengighetsforhold. Med samme doble målsetting vil materiale fra andre europeiske land (især Sverige) bli trukket inn. – Hele tiden må også ”det protestantiske” speiles diakront og synkront: både i forhold til senmiddelaldersk katolisisme og i forhold til et en konfesjonell katolisisme på 1500- og 1600-tallet.

I arbeidet med europeisk kontekstualisering er det også nærliggende å sette hele undersøkelsesfeltet i sammenheng med moderne teorier om kristendommens konfesjonalisering på sent 1500-tall og tidlig 1600-tall. Disse teoriene er særlig utviklet av tyske historikere fra 1970-tallet og utover,²³ og gir en ny og utfordrende referanseramme for studiet av europeisk kristendom i tidlig nytid. Et viktig anliggende er det å utforske de påfallende strukturelle likhetene innen de ulike konfesjonene (luthersk, romersk-katolsk og reformert) både når det gjelder kristendomstolkning og politisk og kulturell funksjon i samfunnet. Disse likhetene står i en påfallende kontrast til konfesjonenes religiøse selvforståelse, der det å definere seg mest mulig i motsetning til de andre konfesjonene var sentralt for både lutheranere, reformerte og katolikker.

I arbeidet med den protestantiske døden betyr dette at prosjektets forskere også bør ha et våkent blikk for forholdet mellom den lutherske utviklingen og utviklingen i de to andre konfesjonene. Kanskje kan man også her konstaterte uventede paralleller konfesjonene imellom.

En annen interessant problemstilling i arbeidet med det norske materialet i forhold til den bredere europeiske konteksten er hvorvidt den vanlige tolkningen av Norge som en *europeisk periferi* er treffende med tanke på prosjektets overordnede tema. Selv om Norge mottok sterke impulser både fra land som Tyskland og Italia i utviklingen av en kultur for omgangen med døden og de døde i tidlig nytid, skiller Danmark-Norge seg i europeisk sammenheng også ut som *rene* lutherske områder, med liten grad av konfesjonell konflikt. På denne måten får Danmark-Norge

²⁰ Catherine Bell: *Ritual theory, ritual practice*, New York 1992. Oxford University Press.

²¹ Ragnar Pedersen: ”Handlingsperspektivet i studiet av materieell kultur”, *Dugnad* 17, 1991, s. 49-62. Samme: ”Studying the Materiality of Culture”, *Ethnologia Scandinavica* 34, 2004 s. 13-22.

²² Colleen McDannell: *Material Christianity. Religion and popular culture in America*, New Haven & London, 1995, Yale University Press.

²³ SVRG 197 (1986): *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der ”Zweiten Reformation”*, Hg.: Heinz Schilling; SVRG 197 (1992): *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, Hg.: Hans-Christoph Rublack; SVRG 198 (1995): *Die katholische Konfessionalisierung*, Hg.: Wolfgang Reinhard u. Heinz Schilling. Sml. også ARG Sonderband (1993): *Die Reformation in Deutschland und Europa: Interpretationen und Debatten*, Hg.: Hans Guggisberg u. Gottfried Krodel og SVR 201 (2003): *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese*, Hg.: Kaspar von Greyerz, Manfred Jakubowski-Tiessen, Thomas Kaufmann, Hartmut Lehmann.

også en teoretisk posisjon som *typiske* lutherske områder, og dette kan i teoretisk henseende være vel så viktig som at landene geografisk sett utgjør en europeisk periferi.

Aktualitet

Den protestantiske døden representerer i sin 1500-tallskontekst først og fremst en *konsentrasjon* av repertoaret for iscenesettelsen av døden og en *begrensning* av relasjonen mellom de levende og de døde. På denne måten kan man si at den er på kollisjonskurs både med katolske og med norrøne tradisjoner, som også har vært med på å prege norsk kultur. De usentimentale og nesten brutale sidene ved den tidlige lutherske fromhetens omgang med døden og de døde har da også hele tiden etter reformasjonen blitt korrigert, utfordret og omformet slik at de typisk protestantiske trekkene i praksis ofte er kommet i bakgrunnen.

Samtidig kan man imidlertid si at nettopp de radikale lutherske bestrebelsene på konsentrasjon og begrensning i omgangen med døden og de døde representerer noe aktuelt også i et moderne samfunn, der døden og forholdet til de døde har liten plass i kulturen. I et slikt perspektiv kan den protestantiske reformasjonen av døden på 1500-tallet framstå som et aktuelt spill også for vår egen tid, med livsoverganger preget av presset fra ulike tolkningstradisjoner i spenning mellom ritualisering, differensiering og statlig kontroll av feltet.

Prosjektledelse, fagmiljøer og organisering

1. Ledergruppe UiO

Prosjektet har faglig primær forankring ved Det teologiske fakultet, UiO, der det tematisk faller inn under ett av fakultetets tre prioriterte forskningsområder. Prosjektleder, professor *Tarald Rasmussen* (kirkehistorie) var i 2002 medforfatter av bind 2 av "Norsk idéhistorie", som nettopp omfatter de to hundreårene fra og med reformasjonen. Han har i tillegg til idéhistorien publisert en rekke arbeider om Luther og den tyske reformasjonen, og deltok også med de mest teoretisk orienterte bidragene i den skandinaviske undersøkelsen om reformasjonens konsolidering i 1990. Han har omfattende administrativ erfaring, også innen forskning. Siden 2006 er han forskningsprofessor for én av Det teologiske fakultets to faggrupper, og samtidig forskningsleder for fakultetet. Det henvises til vedlagte CV. I prosjektet det søkes om her skal han især arbeide med epitafier, og særlig vie seg til det tyske materialet som skal sammenholdes med et skandinaviske.

Ved Det teologiske fakultet, der administrasjon og faglig ledelse av prosjektet tenkes lagt, fins det for tiden fire stipendiater og en postdoktor som arbeider med senmiddelalder og reformasjon. Alle stipendiatene veiledes av Rasmussen. To av dem er i slutfasen og kan være relevante søkere til postdoktorstillingen som er lagt inn i prosjektets finansieringsplan.

Ved UiO er planen for øvrig av postdoktor *Kristin Bliksrud Aavitsland* (IKOS) (kunsthistorie) gjennom prosjektperioden skal ha halv prosjektfinansiert stilling som forsker og arbeide med den visuelle iscenesettelsen av døden i tidlig norsk lutherdom. Fra IKOS/UiO vil prosjektet også trekke viktige veksler på en av seniorforskerne, professor *Arne Bugge Amundsen* (kulturhistorie), som vil bidra med sin brede kompetanse på folkelig kultur i tidlig nytid i Norden. Bugge Amundsen var blant annet medutgiver av "Norges religionshistorie" (2005), der han skrev kapitlene om tidlig nytid. Sml. for øvrig vedlagt CV.

Rasmussen (TF), Bliksrud Aavitsland og Bugge Amundsen (HF) vil sammen utgjøre prosjektets ledergruppe, og bidra til å sikre prosjektets tverrfaglighet mellom kirkehistorie, kunsthistorie og kulturhistorie. Gjennom sin tverrfakultære forankring vil prosjektet også kunne bidra til utviklingen av det nylig opprettede tverrfakultære satsingsområdet "Religion i det pluralistiske samfunn" (PluRel) ved UiO.

2. Norsk-dansk-tysk prosjektgruppe

Prosjektet tenkes primært basert på et løpende tverrfaglig samarbeid innen en forskergruppe med deltakere fra Norge, Danmark og Tyskland. Denne permanente *prosjektgruppen* består av åtte

forskere: Ved siden av de fire nevnte fra UiO (inkludert ny postdoktor) inkluderer gruppen to forskere fra Danmark og to fra Tyskland:

Redaktør Birgitte Bøggild Johannsen (kunsthistorie), København

Stipendiat Martin Wangsgaard Jürgensen (arkeologi/kirkehistorie), København

Dr, habil. Kerstin Merkel (kunsthistorie), Eichstätt

Professor Jörn Staecker (arkeologi), Tübingen

Denne permanente forskergruppen tenkes å stå i løpende kontakt i prosjektperioden, og samles minst en gang årlig til workshop eller konferanse. Gruppen representerer både tverrfagligheten mellom de sentrale involverte fagfeltene og de komparative relasjonene som inngår i prosjektet, inkludert relasjonen mellom det protestantiske og det katolske, ettersom Kerstin Merkels spesialområde er katolske gravminner i tidlig nytid.

3. Nettverksgruppe

I en noe videre sirkel rundt prosjektgruppen er det organisert en *nettverksgruppe*, også den bestående av forskere fra de tre involverte landene samt to svenske spesialister på området:

Professor Berndt Hamm (kirkehistorie), Erlangen/Nürnberg

Professor Heinz Schilling (historie), Berlin

Lektor Sven Rune Havsteen, (kirkehistorie), København

Postdoktor Otfried Bernhard Czaika (kirkehistorie), Stockholm

Dr. Stina Fallberg-Sundmark, (kirkehistorie), Uppsala

Professor Oddvar Jensen (kirkehistorie), Bergen

Førsteamanuensis Jørgen Sejersted (litteraturvitenskap) UiB

Forskningskoordinator Kari Telste (kulturhistorie), Norsk Folkemuseum

Med nettverksgruppens medlemmer er det avtalt at de deltar med sin spesialistkompetanse på en eller flere av prosjektets workshops og konferanser, og at de fungerer som samtalepartnere for prosjektgruppen i prosjektperioden. I nettverksgruppen inngår også TF-stipendiatene som veiledes av prosjektleder.

I nettverksgruppen er prosjektet i den heldige situasjon å kunne nyte godt av kompetansen til to av Europas fremste tidlig nytidsforskere i vår tid, professor *Heinz Schilling* i Berlin, og professor Berndt Hamm i Erlangen. De er begge interessert i å følge prosjektet både ut fra interesse for det skandinaviske materialet og ut fra interesse for prosjektets bidrag til teoriutviklingen om konfesjonalisering og om protestantisk religion. Professor Schilling besøkte TF/UiO som gjesteforeleser i oktober 2007, og har sagt seg interessert i både å delta på workshops og konferanser i Norge, og også – især i slutten av prosjektperioden – i å trekke prosjektet inn i en egen konferanse i den internasjonale *Verein für Reformationsgeschichte*, som er utgiver av *Archiv für Reformationsgeschichte*. Professor Hamm skal besøke UiO som gjesteforeleser vinteren 2009/2010.

Framdrift og forventede resultater

Med finansiering i "småforsk"-midler fra UiO arrangerte prosjektet 16. og 17. oktober 2008 en workshop med 9 deltakere i Oslo, med tema epitafier og likprekener. De fleste av medlemmene i prosjektgruppen deltok her, og to av bidragene publiseres i hefte 1/09 av Norsk Teologisk Tidsskrift.²⁴ En ny endags workshop planlegges høsten 2009 med "småforsk"-midler som finansieringskilde.

---

²⁴ Martin Wangsgaard Jürgensen: *Grav og gravminde – Sorg og savn. Nogle overvejelser omkring det protestantiske epitafium*, i: Norsk Teologisk Tidsskrift 110 (2009); og Sivert Angel: *Å møte døden med en preken. Forholdet mellom levende og døde i lutherske begravelser og likprekener på slutten av 1500-tallet*, i: Norsk Teologisk Tidsskrift 110 (2009).

For prosjektperioden 2010 – 2012 planlegges til sammen tre workshops og én større konferanse, med intensiv oppstart fra årsskiftet 2010. Arbeidsspråk på alle disse samlingene vil være tysk eller engelsk.

2010:

Første workshop planlegges avholdt i Tyskland (Meissen) våren 2010, og tema vil bli *Katolske og lutherske gravminner på 1500-tallet. En komparativ tilnærming*. Hovedbidrag fra kunsthistoriker fra Kirsten Merkel, Eichstätt og fra Tarald Rasmussen, Oslo. Paper også fra stipendiat i kunsthistorie Martin Wangsgaard Jürgensen, København dr. Doreen Zerbe, Leipzig (sml. note 8) og/eller dr. Oliver Meys, Rheinisches Amt für Denkmalpflege (sml. note 10). Et viktig mål med denne samlingen er å opparbeide en bred referanseramme og skjerpe det analytiske blikket i arbeidet med det dansk-norsk materialet videre i prosjektperioden.

2011:

Våren: Workshop i Norge om *Den lutherske iscenesettelsen av døden: Likprekenen og liturgi på 1500- og 1600-tallet*. Innlegg ved Craig Koslofsky, Illinois/USA (sml. note 3), Arne Bugge-Amundsen, Oslo, Sven Rune Havsteen, København, Jørgen Sejersted, Bergen, Sivert Angel, Oslo, Stina Fallberg-Sundmark, Uppsala og Otried Czaika, Stockholm. Fokus for denne workshopen vil være den rituelle iscenesettelsen av døden i luthersk 1500-talls kontekst, med likpreken, musikk og liturgi som hovedkilder. Det komparative perspektivet med den katolske rituelle iscenesettelsen av døden i samme periode må også spille en viktig rolle.

Om høsten: Workshop i Danmark om *Gravminner i konfesjonalseringens tidsalder. Protestantiske variasjoner: Tyskland - Danmark - Norge*. Innlegg ved bl.a. Kristin Bliksrud Aavitsland, Oslo, Birgitte Bøggild-Johannsen, København, Jörn Staecker, Tübingen, og Tarald Rasmussen, Oslo. Hovedtema her er epitafier og gravminner innen den lutherske tradisjonen i Danmark-Norge og i det lutherske Tyskland. Et viktig fokus vil være interne sosiale, kulturelle og religiøse spenninger og motsetninger innen denne tradisjonen.

2012:

Sluttkonferanse om Den protestantiske døden sen høst. Presentasjon av resultater fra deltakerne. Både prosjektgruppe og nettverksgruppe deltar sammen med andre internasjonale forskere. Hovedresultater fra prosjektet legges fram til bred drøfting. Konferansen planlegges gjennomført i Norge i samarbeid med *Verein für Reformationsgeschichte* (der prosjektleder er medlem) med sikte på utgivelse av eget vitenskapelig konferansebind i *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*.

Gjennom denne løpende aktiviteten med workshops (ca. 15 pers. og to overnattinger) og sluttkonferanse (ca. 30 pers. og tre overnattinger) skapes en internasjonal og nasjonal samarbeidsramme for framdriften i prosjektet. Denne rammen forventes å kunne stimulere både yngre norske forskere i feltet samt de aktuelle seniorforskerne til bedre forskning. Prosjektpostdoktor forventes å avslutte sitt arbeid i løpet av prosjektperioden med monografi eller 3–4 forskningsartikler. Rasmussen og Bugge Amundsen planlegger å publisere årlig én til to to tidsskriftartikler i relevante organer nasjonalt (HT, NTT) og internasjonalt (ARG) i prosjektperioden. Aavitsland planlegger å publisere monografi om norske epitafier i prosjektperioden. Temaområder for tidsskriftartiklene vil for jevnt over falle sammen med temaområder for løpende workshops og prosjektkonferanser. Med tanke på formidling planlegger prosjektets hovedaktører sammen, ved avslutningen av prosjektet, å publisere en illustrert bok om *Den protestantiske døden* med medlemmene i prosjektgruppen som forfattere.

Prosjektets viktigste medspiller i formidlingsøyemed vil være Norsk Folkemuseum. Det er inngått en intensjonsavtale mellom prosjektledelsen og museet om samarbeid om det faglige grunnlaget for museets nyåpning av utstillingen om gravskikker og gravminner i 2012. (Sml. vedlegg) Samarbeidet med KAs nylanserte Kirkebygd database (sml. anm. 6) vil også kunne representere et viktig bidrag til formidling av prosjektresultater.